

סיפור השטן במדרש רבה ותנחומא השוואת סיפורים שגרעינם משותף

הקדמה

פעמים רבות, מוצאים במדרשי האגדה מדרשים החוזרים על עצמם בקבצי מדרשים שונים בשינויים מסוימים. ודאי שחלק מן השינויים מקורם הוא בזה, שבמקורו המדרש הוא תורה שבעל פה, ורעיון או סיפור מעשה עבר ממקום למקום ומתקופה לתקופה, ובטבע הדברים גם הסגנון וגם פרטי המעשה לעתים משתבשים ולעיתים תלויים באישיותו של המספר ובעולם הרוחני אליו הוא שייך. ברצוני לנתח את סיפור גליון של השטן בעקידת יצחק במדרש רבה ותנחומא, לתאר את הבדלי הסגנונות ביניהם, ולהראות שהבדלי הסגנון אינם עניין טכני, אלא יוצרים סיפור בעל אופי שונה, למרות הגרעין המשותף והפרטים המשותפים בין הסיפורים.

המדרשים

בראשית רבה, פרשה נ"ו, ד

"ויאמר יצחק אל אביו ויאמר אבי".
בא לו סמאל¹ אצל אביו אברהם.
אמר ליה: סבא, סבא, אובדת ליבך², בן שניתן לך לק' שנה אתה הולך לשחטנו?
אמר ליה: על מנת כן.
אמר ליה: ואם מנסה אותך יתר על כן את יכול לעמוד? – "הנסה דבר אליך תלאה"
(איוב ד', ב.).
אמר ליה: ויתר על דין.
אמר ליה: למחר אומר לך: שופך דם, את חייב ששפכת דמו של בנך.
אמר ליה: על מנת כן.
וכיוון שלא הועיל ממנו כלום – בא לו אצל יצחק
אמר לו: ברא דעלובתא³, הולך הוא לשחטך.
אמר ליה: על מנת כן.

1) – (השטן). ההערות המסומנות * הן של העורך.

2) – (איבדת לבך).

3) – (בנה של העלובה).

גולות ד'

אמר ליה: אם בן כל אותן פרגזיות⁴ שעשתה אמך, לישמעאל שנאייה דביתה ירותא⁵,
ואתה אינך מכנים בליבך?
כד לא תיעול מילתא תיעול פלגא⁶, הדא הוא דכתיב⁷: "ויאמר יצחק אל אברהם אביו
ויאמר אבי", למה "אבי אבי" ב' פעמים? כדי שיתמלא עליו רחמים.

תנחומא וירא פסקה כ"ב

קדמו השמן בדרך ונדמה לו כדמות זקן.

אמר ליה: לאן אתה הולך?

אמר לו: להתפלל.

אמר לו: ומי שהולך להתפלל, למה אש ומאכלת בידו ועצים על כתיפו?

אמר לו: שמוא נשהה יום או יומיים ונשחט ונאפה ונאכל.

אמר לו: זקן, לא שם הייתי שאמר לך הקב"ה "קח את בנך"? וזקן כמותו ילך ויאבד בן
שניתן לו למאה שנה? לא שמעת את המשל "מה שהיה בידו איבדו ומבקש
מאחרים"?

ואם תאמר "יהיה לך בן אחר" – תשמע מן המשמין ותאבד נשמה שתתחייב
עליה בדין!

אמר ליה: לא משמין היה אלא הקב"ה יתברך היה, לא אשמע ממך.

הלך מעליו ונדמה לבחור ועמד על ימינו של יצחק.

אמר ליה: לאן אתה הולך?

אמר ליה: ללמוד תורה.

אמר ליה: בחיידך או במיתתך?

אמר ליה: וכי יש אדם שילמוד לאחר מיתה?

אמר ליה: עליב בר עלובה⁸, כמה תעניות נתענתה אמך עד שלא נולדת, והזקן הזה
השמתה והוא הולך לשחטך?

אמר: אף על פי כן לא אעבור על דעת יוצרי ועל צווי אבי.

חזר ואמר לאביו: אבי ראה מה אומר לי זה.

אמר ליה: אל תשגיה עליו, שאינו בא אלא לעייף לנו.

מיד – "ויאמר יצחק" וגו'.

ניתוח השלד של המדרש

הרקע של הסיפור במדרשים אלו, בנוי על בעיה בפשטי המקראות: אין לנו ידיעה
מתי חש יצחק במאורע העומד להתרחש, ואין לנו ידיעה מה עבר על אברהם בשלושת

4 *) (בגדי חמודות). כך ע"פ פירוש מירקין.

5 *) (ירושה לישמעאל שונא הבית).

6 *) (כשלא נכנס דבר, נכנס חציו).

7 *) (זהו שכתוב).

8 *) (עלוב בן העלובה).

הימים בהם הלך. לעומת יציאתו לדרך, והתאור של העקידה, המופיעים בתורה בפירוט גדול, עוברת התורה בשתיקה על שלושת ימי ההליכה. התורה מצלמת מבחוץ, ואנו צריכים לדלות את התחושות הפנימיות של אברהם ויצחק.

במבט ראשוני המדרשים דומים, אלא שיש הרחבה רבה בתנחומא. המסגרת הכוללת היא פגישה של אברהם עם השטן, ולאחר מכן פגישה של יצחק. על יצחק הוא מצליח [להשפיע] באיזו מידה, ולאחר שיחה עם אביו ממשיכים שניהם.

השטן בא לנסות להניא את אברהם ואת יצחק מהעקידה בטענות שונות:

א. איך אברהם הולך ומאבד בן שניתן לו למאה שנה.

ב. ה' ישפוט את אברהם כרוצח.

ג. הטענה ליצחק היא שהוא הולך לגרום צער גדול לאימו, ואחרי כל הצער שלה לגבי הגר וישמעאל, ישמעאל יהיה היורש.

נקודה נוספת המשתפת את שני הסיפורים היא שבשניהם יש לשטן השפעה מסוימת על יצחק ברגע של חולשה, ואברהם מחזק אותו שלא ייפול ברוחו.

זהו השלד המשותף בצורה כוללת. התנחומא מרחיב בצורה ציורית פרטים נוספים בסיפור, כגון כיצד דן איתו אברהם שהוא הולך לתפילה, והשטן מראה לו שאין דבר זה נכון. גם בסוף הסיפור ישנם פרטים רבים שאינם מופיעים במדרש רבה.

פשטותם של דברים היא, שיש כאן שני מדרשים, אלא שהאחד אופיו קצרני, והשני אופיו להאריך בפרטי הסיפור ובדו-שיח בין השטן לאברהם. אם נוסיף לעניין זה, את הידיעה ההיסטורית שאכן התנחומא הוא מדרש יותר מאוחר, הדברים מתיישבים מאוד.

אך האם תאור זה נכון ומספק? האם אין בשינויי הסגנון והניסוח יצירה של אוירה שונה, דו-שיח שונה, רוחניות שונה, והופעה שונה של השטן ושל ההתמודדות שעברה על אברהם אבינו?

כדי לענות על שאלה זו, אין מספיק ללמוד את המדרש בצורה חיצונית, אלא יש צורך להבין את התכנים הפנימיים של המדרש בצורה עיונית, מתוך תשומת לב לניסוחים היחודיים לכל מדרש.

נתוח תכני המדרשים

בבראשית רבה התשובה החוזרת על כל השאלות של השטן היא: "על מנת כן". משמעותו הפשוטה של הביטוי היא: "עשיתי את המעשה מתוך לקיחה של עובדה זאת בחשבון".

השטן אומר לאברהם לשים על המאזניים את מעשה העקידה מול זה שניתן לו בן למאה שנה, ושואל האם להישמע לצווי ה' שוה את ההפסד של אותו הבן שאברהם כה חיכה לו.

השאלה השניה, יש בה לכאורה סתירה פנימית: "למחר אומר לך: שופך דם, את חייב ששפכת דמו של בנך. אמר לו על מנת כן." לכאורה, אם חושש אברהם שיאשים אותו הקב"ה ברצח, אם כן המעשה בטעות יסודו, שהרי אדם שקיים את צויו של ה' כיצד יקרא רוצח?

הנראה ששני הדברים יכולים לדור בכפיפה אחת. יש מעשים שאדם חייב לעשותם, אולם משמעותם איננה חד-ממדית ויש בהם צד של פשע. ה' חייב את אברהם להקריב מצד הוכחה למסירות הנפש של אברהם לעקוד את בנו, אך מימד המעשה כלקיחת נפש לא נעלם.

עניין זה מורה על מסירות נפש אמיתית. מסירות נפש עניינה הוא מעשה שאין שום רווח בצידו, אף לא רווח רוחני. אברהם אבינו אף לא ציפה לחלק בגן עדן בזכות מעשהו, שהרי לקח בחשבון שיקבל את דינו כרוצח, ועשה את מעשהו רק בגלל צויו של ה'.⁹ גם אצל יצחק הדברים חוזרים: השאלה ששואל השטן האם הרווח שווה את כל ההפסדים שיגרמו מכת מותו של יצחק.

המעין במדוקדק יראה שאין זה סוג הטענות שטוען השטן בתנחומא. בראשונה נראה שאברהם בורח מהתמודדות ישרה עם השטן ומוסר לו תירוץ מתירוץ שונים מדוע הוא הולך. דבר זה בא לידי ביטוי גם בדבריו ליצחק: "אל תשגיח עליו, שאינו בא אלא לעייף לנו", וכן בתשובתו לשטן: "לא המשטין היה אלא הקב"ה היה, לא אשמע לך".

דבר זה הפוך להתייחסותו של אברהם לשטן במדרש רבה. במדרש רבה הפגישה עם השטן היא שיא ההתמודדות העצמית. אברהם בודק את טענותיו של השטן ומראה לו ששום שיקול לבטל את העקידה שהעלה השטן לא נסתר ממחשבתו.

מדוע בתנחומא מנסה אברהם לברוח מן השטן? תשובה לכך אפשר ללמוד מתוך המדרש עצמו:

למרות שמופיע הטיעון "למחר שופט הקב"ה אותך על רצח" גם במדרש תנחומא, טיעון זה שונה לחלוטין מכפי שהוא מופיע במדרש רבה. לפי התנחומא משפט הרצח יהיה, כי אף פעם לא היה צווי זה מהקב"ה אלא הכל היה אשליה. הקול היה מהמשטין ולא מה'. נקודה זו חוזרת גם בטענתו של השטן ליצחק: "מי אמר לך שזה צויו של ה'. הזקן השתטה. אביך איבד את ההגיון והחשיבה הצלולה. ועל זה אתה מוכן להמר?"

9 דוגמה מקבילה לדוגמה זאת, היא התייחסות המדרש לברכת יעקב. ברור שיעקב קיבל הסכמה משמיים למעשהו והיה חייב לעשותו. אולם, הואיל והיה בו צד שלילי של גנבה, קיבל את עונשו על עניין זה. כגון הקישור שיעקב קיבל את עונשו על זעקת עשו בימי מרדכי, שנאמר בו: "ויזעק זעקה גדולה ומרה". [בראשית רבה, פרשה סז, ד; אסתר רבה, פרשה ח, א; ספרי דאגדתא על אסתר (מדרש פנים אחרים – בובר), פרשה א, ד"ה ויזעק, ופרשה ד, ד"ה ויזעק]. ההפרדה בין חלקי המעשה מופיעה גם בכיוון ההפוך: גם מעשה אסור, אין אומרים "אסור היה לעשות את המעשה – ממילא כולו שלילי" אלא ישנה הפרדה בין מרכיביו השונים – עיין בסיפור על לוט ובנותיו. [עיין זויר כז ע"א, הוריות י ע"ב].

סיפור השטן במדרש רבה ותנחומא

שטן זה מנסה לקעקע את הביטחון שזהו המעשה הנכון. אין הוא מעלה התמודדות אמיתית, הדורשת התייחסות חזיתית, אלא מנסה לקעקע את אמונתו של אברהם בצדקת דרכו.

לאור ניתוח זה נראה שהשטן המנסה לערער את ביטחונו של אברהם אבינו בשני המדרשים נוגע בנקודות שונות לגמרי:

במדרש רבה מנסה השטן להפגיש את אברהם אבינו בכל המשמעויות של המעשה, ולהעמידו בפני השאלה האם כל זה כדאי. בתנחומא השטן מציג לפניו את השאלה – האם כל זה נכון ולא אשליה שתוליד תוצאות הרות אסון. מבחינה פנימית אלו שתי התלבטויות שונות מאוד במהותן.

לאור זה יובן שישנם קטעים המופיעים בתנחומא שאינם רק הרחבה, אלא שמצד אופיו של הסיפור לא יכלו להופיע במדרש רבה.

נקודה נוספת שאפשר להבין לאור ניתוח זה, היא תגובתו של יצחק: במדרש רבה הוא מנסה לעורר רחמיו של אביו, ואילו במדרש תנחומא מבקש הוא תשובה לטענתו של השטן. והדברים מתאימים: במדרש רבה יש קונפליקט בין צווי הקב"ה אל מול רחמי אב על הבן. בנקודה זו יצחק נוגע. ואילו במדרש תנחומא, שההתמודדות היא מול עולם הספק, מציג יצחק לאברהם דרישת ודאות "ראה מה אומר לי זה".